

บทที่ 5
บทสรุปและข้อเสนอแนะ

บทสรุป

การศึกษาวิจัย แนวความคิดเรื่องมิดัลญูญี โดยศึกษาจากคัมภีร์โบราณทางพุทธศาสนาในฐานะเป็นจุดเริ่มต้นครั้งนี้ เมื่อมองภาพโดยรวม นับแต่อัคคัณญสูตร และจักกวัตตสูตร ในพระไตรปิฎกซึ่งเป็นแม่บทของคัมภีร์ทั้งสาม สังวัฏฏกัณฑ์ที่ 15 และจุลลสังวัฏฏกัณฑ์ที่ 11 ในโลกบัญญัติ กัณฑ์ที่ 1 ในพระอนาคตวงศ์ และทสราขวงศ์กรุงศรีอยุธยา ในส่วนที่ว่าด้วยพระนคร (กรุงศรีอยุธยา) ถึงความพิเนาศใหญ่ในสังคีตยวงศ์ จะเห็นภาพของพัฒนาการของความหมาย หรือแนวคิดและแก่นที่มีร่วมกันของมิดัลญูญี โดยจำแนกลำดับก่อนหลังตามช่วงเวลาที่มีการรจนาคัมภีร์ได้ดังนี้

1. อัคคัณญสูตรและจักกวัตตสูตรในพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นแม่บทของคัมภีร์อื่นๆ ได้วางมาตรฐานของมิดัลญูญีไว้ 4 ประเด็นโดยครอบคลุมตั้งแต่ประเด็นเรื่องสภาวะธรรมชาติ และธรรมชาติมนุษย์ , รัฐ สังคม การปกครอง และผู้ปกครอง ทั้งในแง่มุมของการกำเนิดและแง่มุมของการตัดสินเชิงคุณค่าว่า อะไรดีกว่า หรือเลวกว่า , ประเด็นเรื่องกระบวนการอันนำไปสู่มิดัลญูญี และประเด็นเรื่องสภาวะมิดัลญูญีและการคลี่คลายตัว ทั้งนี้เพื่อชี้ให้เห็นว่าพฤติกรรมของมนุษย์ (โดยเฉพาะผู้ปกครอง) มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับความเป็นไปของบ้านเมือง สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ รวมตลาดทั้งชะตากรรมของมนุษย์โดยรวม กล่าวคือ หากมนุษย์ยังคงประพฤติตนชั่วช้า ละเมิดกฎศีลธรรม ไม่ประพฤติปฏิบัติสมควรต่อกันตามบทบาทและสถานภาพทางสังคม และที่สำคัญไม่รู้จักแยกแยะดีชั่วจนนำไปสู่การขัดแย้งเบียดเบียนซึ่งกันและกันในขอบวงที่กว้างขวางแล้ว ในไม่ช้าก็คงจะเกิดสภาวะมิดัลญูญีขึ้น แต่ครั้นมนุษย์เริ่มประพฤติปฏิบัติดีต่อกัน ตั้งมั่นอยู่ในศีลธรรมอีกครั้งยุคพระศรีอารยย์ก็จะมาถึง ลักษณะเช่นนี้ก็คือ ลักษณะกำหนดตายตัวที่มีพื้นฐานอยู่บนศีลธรรมค่อนข้างสูงนั่นเอง นอกจากนี้ยังชี้ให้เห็นถึงความเป็นอนิจจังของสังคม และความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของสรรพสิ่งต่าง ๆ ที่ย่อมมีเกิด-ดับ มีเจริญ มีเสื่อมอีกด้วย

2. สังวัฏฏกัณฑ์ที่ 15 และจุลสังวัฏฏกัณฑ์ที่ 11 ในโลกบัญญัติ เป็นการเขียนเลียนตามจารีตเดิมของพระไตรปิฎก โดยกล่าวถึงมิจฉสัญญาครอบคลุมในสี่ประเด็นหลักเช่นกัน นั่นคือ ประเด็นว่าด้วยสภาวะธรรมชาติและธรรมชาติมนุษย์ , ประเด็นว่าด้วยรัฐ สังคม การปกครอง และผู้ปกครอง เฉพาะแต่ในแง่มุมของการกำเนิด , ประเด็นว่าด้วยกระบวนการอันนำไปสู่มิจฉสัญญา และประเด็นสุดท้ายว่าด้วยสภาวะมิจฉสัญญาและการคลี่คลายตัว แต่ไม่ได้มีการกล่าวถึงรัฐ สังคม การปกครองและผู้ปกครองที่ดีเหมือนอย่างในพระไตรปิฎก

เป็นที่น่าสังเกตว่าโลกบัญญัติมีจุดเริ่มต้น และการดำเนินเรื่องที่คล้ายคลึงกับพระไตรปิฎกเป็นอย่างมาก ผิดกันตรงที่โลกบัญญัติมีการให้รายละเอียดที่มากกว่า โดยเฉพาะในส่วนที่ว่าด้วยกำเนิดโลก มนุษย์ ความเปลี่ยนแปลงของโลกมนุษย์ และเทวโลก รวมทั้งกระบวนการอันนำไปสู่มิจฉสัญญา นอกจากนี้ ความแตกต่างที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ โลกบัญญัติไม่ได้มีการให้น้ำหนักกับตัวผู้ปกครองในฐานะตัวกระทำการที่นำพามนุษยสังคมไปสู่ความเสื่อมถอย กระทั่งต้องประสบกับความหายนะในสภาวะมิจฉสัญญา เหมือนอย่างในพระไตรปิฎก แต่กลับให้น้ำหนักไปที่มนุษย์ส่วนใหญ่แทน และการกล่าวถึงจุดจบของการคลี่คลายตัวของสภาวะมิจฉสัญญานั้น ปิดฉากลงอย่างห้วน ๆ ที่มนุษย์มีอายุยืนยาวจนเท่ากับในสมัยที่เป็นยุคทองของมนุษย์ในอดีต ไม่ได้มีการเอ่ยถึงเรื่องราวของพระศรีอาริย์แต่ประการใด

3. กัณฑ์ที่ 1 ในพระอนาคตวงศ์ ได้ยึดเอาพระไตรปิฎกเป็นแม่แบบในการนำเสนอเรื่องราวเกี่ยวกับมิจฉสัญญาเช่นกัน โดยผ่านทางประเด็นเรื่องสภาวะมิจฉสัญญา และการคลี่คลายตัว แต่เพียงประเด็นเดียวเท่านั้น ไม่ได้มีการดำเนินเรื่องราวอย่างเป็นขั้นเป็นตอน ด้วยการปูพื้นให้เห็นถึงที่มาของสภาวะมิจฉสัญญาอย่างชัดเจนเหมือนอย่างในโลกบัญญัติ และพระไตรปิฎก ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะจุดประสงค์หลักของผู้แต่งคัมภีร์มุ่งที่จะนำเสนอภาพของอนาคตพุทธะ 10 พระองค์เป็นหลัก ดังนั้นจึงไม่น่าแปลกใจแต่อย่างใดที่พระอนาคตวงศ์จะให้รายละเอียดเกี่ยวกับจุดจบของการคลี่คลายตัวของสภาวะมิจฉสัญญา หรือก็คือการมาถึงของพระศรีอาริย์ และยุคสมัยอันรุ่งโรจน์ (ตามนัยแห่งพระอนาคตวงศ์) เอาไว้อย่างละเอียดละออมากกว่าคัมภีร์ทั้งสองข้างต้น

อย่างไรก็ดี เงื่อนไขของการเกิดสภาวะมิจฉสัญญาก็น่าจะอยู่ที่การประพฤติดีดทำนองคลองธรรมของมนุษย์ส่วนใหญ่โดยไม่ได้มีการแบ่งแยกว่าเป็นผู้ปกครอง หรือผู้ใต้ปกครองเหมือนดังเช่นโลกบัญญัติอยู่นั่นเอง ในแง่นี้จึงต่างจากพระไตรปิฎกที่เน้นการให้น้ำหนักไปที่ตัวผู้ปกครอง

เป็นหลัก ที่ทำให้เกิดความยากจนข้นแค้น และความเสื่อมโทรมทางศีลธรรมจนนำไปสู่มิคสัญญี

4. ทศราชวงศ์กรุงศรีอยุธยาในสังคดียวงค์ ได้ถือเอาจารีตเดิมของพระไตรปิฎกเป็นแม่แบบในการบรรยายถึงมิคสัญญีผ่านทางสามประเด็นหลักคือ ประเด็นเรื่องรัฐ สังคม การปกครอง และผู้ปกครอง เฉพาะในส่วนที่ว่าด้วยลักษณะของรัฐ สังคม การปกครอง และผู้ปกครองที่ดี , ประเด็นเรื่องกระบวนการอันนำไปสู่มิคสัญญี และประเด็นเรื่องสภาวะมิคสัญญี และการคลี่คลายตัว โดยเฉพาะในประเด็นหลังนั้นมีการบรรยายถึงสภาพจลจลจนถึงขั้นมิคสัญญี ซึ่งเป็นสภาพการณ์ภายหลังกรุงศรีอยุธยาแตกเขาไว้อย่างชัดเจน โดยโยงเข้ากับการประทุติพิตรกรรมและความไร้ประสิทธิภาพของพระเจ้าเอกทัศกษัตริย์พระองค์สุดท้ายของราชวงศ์บ้านพลูหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา ลักษณะเช่นนี้สะท้อนให้เห็นอย่างเด่นชัดว่ามีการประยุกต์ใช้แนวคิดเรื่องมิคสัญญีเพื่อประโยชน์ทางการเมืองโดยมุ่งทำลายความชอบธรรมของราชวงศ์บ้านพลูหลวง โดยเข้ามาตราฐานการตัดสินทางศีลธรรมของพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือ ดังจะเห็นได้จากการยกเอาเหตุการณ์ความวุ่นวายครั้งเสียกรุงครั้งที่ 2 ขึ้นเทียบเคียงกับสภาวะมิคสัญญี (ซึ่งเป็นคติความเชื่อของพุทธศาสนิกายเถรวาทที่แพร่หลายอยู่ในสังคมไทยในขณะนั้น) เพื่อบรรยายถึงความเดือดร้อน ทุกข์ยากอย่างแสนสาหัสของราษฎร ตลอดจนพระสงฆ์ในสภาวะมิคสัญญี อันเป็นผลมาจากความเหลวแหลกของกษัตริย์ราชวงศ์บ้านพลูหลวง การกระทำเช่นนี้ย่อมส่งผลสะท้อนกลับให้สถานะและความชอบธรรมของรัชกาลที่ 1 สูงส่งขึ้นในฐานะกษัตริย์ผู้ทรงธรรม ผู้พิทักษ์รักษาพระศาสนา มิใช่ผู้มีที่มาอย่างไม่ชอบธรรมจากการปราบดาภิเษก

โดยสรุปแล้ว มิคสัญญีในตัวของคัมภีร์ต่าง ๆ ข้างต้นมีความหมายร่วมกันทั้ง ๆ ที่บริบททางการเมืองต่างกัน นั่นคือ มิคสัญญีเป็นแนวคิดว่าด้วยความเสื่อมถอยของมนุษย์ และสังคมอันมีสาเหตุมาจากการประทุติพิตรทำนองคลองธรรมของตัวมนุษย์เอง โดยมีลักษณะของการแสดงออกด้วยการฆ่าหมู่ซึ่งกันและกัน โดยไม่เห็นแก่ความเป็นมนุษย์ภายใต้สภาวะอนาธิปัตย์อย่างสมบูรณ์แบบจนมีผู้คนล้มตายเป็นเบือ นั่นก็หมายความว่าคนที่สร้างตัวบทในคัมภีร์เหล่านี้ขึ้นมาให้ความสนใจและมองการเมืองเหมือนกัน ในหนึ่ง และ/หรือสองความหมายดังนี้

ก) กิจกรรมที่สะท้อนถึงความต้องการที่จะธำรงรักษาสภาพการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งไว้ หรือไม่ก็เปลี่ยนแปลงสภาพการณ์นั้น ๆ ในกรณีที่ต้องการธำรงรักษาสภาพเดิมไว้ นั้น ก็เพื่อที่

จะพยายามป้องกันการเปลี่ยนแปลงอย่างน้อยก็ไม่ให้เลวไปกว่าสภาพเดิม ส่วนในกรณีที่ต้องการความเปลี่ยนแปลง ก็เพราะปรารถนาที่จะก่อให้เกิดสิ่งที่ดีกว่าสภาพที่เป็นอยู่ เมื่อเป็นเช่นนี้ กิจกรรมทางการเมืองทุกประเภทจึงเกี่ยวข้องหรือถูกชักนำด้วยความคิดบางอย่าง ในการตัดสินใจ คุณค่าอะไรดีกว่า หรือเลวกว่า เสมอ แต่ความคิดว่าอะไรดีกว่า หรือเลวกว่านั้นย่อมจะต้องมาจากความคิดที่ว่าอะไรคือสิ่งที่เรียกกันว่า ดี (the good) เสมอ

ข) กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการจัดสรรสิ่งที่มีคุณค่าเพื่อสังคม โดยที่มีอำนาจบังคับให้มีการปฏิบัติตามการจัดสรรนั้น

สำหรับการนำไปใช้ประโยชน์ทางการเมืองนั้น พบว่าแนวคิดเรื่องมิลส์ถูกใช้เป็นประโยชน์กับทั้งฝ่ายรัฐบาลและฝ่ายต่อต้านรัฐบาล ดังปรากฏว่าทั้งสองฝ่ายได้มีการนำเอาแนวคิดดังกล่าวมาประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์แก่ฝ่ายตนในเวทีปะทะต่อรองทางอำนาจภายใต้บริบทการเมืองการปกครองไทย ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของยุทธศาสตร์ทางการเมือง หากโยงเข้ากับตัวบทในคัมภีร์ทั้งสี่ก็อาจกล่าวได้ว่า ตัวบทในพระไตรปิฎกและสังคัตติยวงศ์ที่ให้น้ำหนักกับความบกพร่องของผู้ปกครองในฐานะที่เป็นตัวกระทำหลัก ทำลายความชอบธรรมของผู้ปกครอง ก็น่าจะเป็นประโยชน์กับฝ่ายต่อต้านมากกว่าฝ่ายรัฐบาล ส่วนตัวบทในโลกบัญญัติและพระอนาตวงศ์ที่กล่าวถึงสภาวะมิลส์ถูกว่ามีสาเหตุมาจากมนุษย์ส่วนใหญ่เลวทราม ก็ย่อมมีความหมายโดยนัยถึงความจำเป็นอย่างยิ่งยวดที่จะต้องมีผู้ปกครองและรัฐบาล และปฏิเสธสิทธิในการปฏิบัติโค่นล้มผู้ปกครอง และรัฐบาลของประชาชน เพราะการมีผู้ปกครองและรัฐบาลที่เลวก็ยิ่งดีกว่าปล่อยให้ประชาชนอยู่กันเองโดยลำพังท่ามกลางสภาพโกลาหลวุ่นวายที่อาจนำไปสู่สภาวะมิลส์ถูกได้โดยง่าย ลักษณะที่ปกป้องผู้ปกครองและรัฐบาลเช่นนี้จึงทำให้ตัวบททั้งสองน่าจะเป็นประโยชน์กับฝ่ายรัฐบาล

ข้อเสนอแนะ

เนื่องจากขอบข่ายของการศึกษาแนวคิดเรื่องมิลส์ถูกนี้ยังมีลักษณะจำกัด ดังที่ได้ระบุเอาไว้ในตอนท้ายของชื่อวิทยานิพนธ์ฉบับนี้แล้วว่าเป็นการศึกษา "ในฐานะเป็นจุดเริ่มต้น" ฉะนั้นหากมีผู้สนใจศึกษาค้นคว้าหาความกระจ่างในแนวคิดนี้ต่อไป ผู้เขียนเห็นว่าการศึกษาถึงอิทธิพลของแนวคิดเรื่องมิลส์ถูกที่มีต่อการเมืองไทยในบริบทของสังคมไทยสมัยใหม่ก็เป็นทาง

เลือกหนึ่งของประเด็นต่อยอดที่น่าสนใจไม่น้อย ทั้งนี้ก็เพราะจากการศึกษาในเบื้องต้นพบว่าแนวคิดเรื่องมีคส์ญูซึ่งเป็นแนวคิดโบราณที่ดำรงอยู่ในสังคมเกษตรกรรมล้าหลัง มีอิทธิพลต่อสังคมการเมืองไทยในอดีตอย่างต่อเนื่องยาวนาน กระทั่งชวนให้คิดได้ว่า ภายใต้ง่อนไขของสังคมไทยสมัยใหม่ แนวคิดนี้ยังคงส่งอิทธิพลต่อการเมืองไทยอยู่หรือไม่ อย่างไร

การจะตอบคำถามข้างต้นนั้น คงต้องเริ่มต้นจากการทำความเข้าใจกับที่มาที่ไปของแนวความคิดเรื่องความเป็นสมัยใหม่ในฐานะที่เป็นความคิดกระแสหลักที่มีอิทธิพลครอบคลุมโลกและสังคมไทยในปัจจุบันเสียก่อน

แนวคิดเรื่องความเป็นสมัยใหม่มีต้นธารจากสังคมยุโรปในราวศตวรรษที่12 แล้วได้บรรลุถึงจุดสุดยอดจากชัยชนะอย่างเด็ดขาดของพวกสมัยใหม่ต่อพวกหัวเก่า จนก่อให้เกิดการหลุดตัวออกจากพันธนาการของภูมิปัญญาของคนโบราณอย่างสิ้นเชิงในระหว่างศตวรรษที่17 ถึง 18 อันเป็นช่วงที่ยุโรปอยู่ท่ามกลางความเจริญก้าวหน้าทางด้านความรู้และวิทยาการสมัยใหม่ ไม่ว่าจะเป็น ดาราศาสตร์ ฟิสิกส์ การแพทย์ ภูมิศาสตร์ สถาปัตยกรรม ตลอดจนวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีสมัยใหม่ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญของการปฏิวัติอุตสาหกรรมอันเป็นผลทำให้มีการเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีวิต ระบบความคิดระบบความเชื่อของมนุษย์ ตลอดจนวิธีดำเนินกิจการทางเศรษฐกิจไปจากเดิม เช่น การปรับปรุงการสื่อสารคมนาคมให้สะดวกรวดเร็วยิ่งขึ้นทำให้มนุษย์สามารถเดินทางติดต่อกันได้และโลกก็ดูจะเล็กลงกว่าเดิม การอพยพโยกย้ายของแรงงานครั้งใหญ่จากภาคเกษตรกรรมมาสู่ภาคอุตสาหกรรมกระทั่งส่งผลให้สถาบันครอบครัวในชนทลุ่มสลาย และเกิดช่องว่างของระดับรายได้ระหว่างคนจนกับคนรวยมากขึ้น การยกระดับมาตรฐานชีวิตความเป็นอยู่ของคนในสังคมบางกลุ่ม การออกกล้าอาณานิคมของบรรดาเจ้าอาณานิคมทั้งหลายเพื่อแสวงหาทรัพยากร และตลาดระบายสินค้า ตลอดจนการที่มนุษย์ถูกหล่อหลอมให้มีรูปของจิตสำนึกของความเป็นสมัยใหม่อย่างเต็มตัวโดยล่อยตัวอย่างเป็นอิสระอยู่เหนือความรู้ความคิดแบบเก่าที่มักถูกมองว่าเป็นสิ่งที่โงเขลางมง่าย หรือความเชื่อในมายาคติที่น่าขบขัน ไม่เว้นแม้แต่ศาสนาที่ถูกวิจารณ์ว่าเป็นบ่อเกิดของความเสื่อมเสียและอันตรายต่างๆ นานามากที่สุดในบรรดาความอ่อนเขลาของมนุษย์ เป็นต้น

เมื่อเข้าใจที่มาที่ไปของแนวคิดเรื่องความเป็นสมัยใหม่โดยสังเขปแล้ว คำถามที่จะต้องเกิดตามมาก็คือ การหลุดตัวออกจากพันธนาการของอดีตด้วยท่าทีของความมีเหตุผล ความ

ถูกต้องเป็นจริง หรือความเป็นวิทยาศาสตร์โดยที่ไม่ต้องยึดติดกับสถาบันดั้งเดิมใดๆ ที่เคยเป็นบรรทัดฐานของความถูกต้องชอบธรรมมาตลอดในอดีตที่ผ่านมา ได้ทำให้อารยธรรมของภาวะสมัยใหม่ได้มีการทดลอง และหยั่งรากลึกลงในมนุษยสังคมได้อย่างแท้จริง หรือไม่

คำตอบต่อคำถามนี้น่าจะอยู่ที่คำถามบางข้อบางประการที่ตั้งขึ้นเพื่อเป็นข้อสังเกตได้อย่างน่าสนใจ นั่นคือ ทำไมคนเป็นจำนวนมากซึ่งก็ดูฉลาดและประสบความสำเร็จตามค่านิยมของภาวะสมัยใหม่จึงปล่อยความสำเร็จ ปล่อยให้ตนเองถูกกลืนเข้าไปในลัทธิศาสนาใหม่ๆ ที่แทรกซึมอยู่ในสังคมสมัยใหม่ ทำไมจิม โจนส์ซึ่งเป็นผู้นำลัทธิ People Temple ในสหรัฐอเมริกา จึงมีอิทธิพลอำนาจเหนือชีวิตจิตใจสาวกได้มากมายขนาดที่นำสาวกฆ่าตัวตายหมู่ด้วยดีมยาพิษกันทั้งหมู่บ้าน ประมาณอย่างคร่าวๆ มีคนอเมริกันซึ่งได้ชื่อว่าเป็นพลเมืองของประเทศที่ทันสมัยที่สุดในโลกและเป็นต้นแบบในการพัฒนาของประเทศต่างๆ ทั่วโลก ราว 3 ล้านคน เข้าร่วมเป็นสมาชิกของลัทธิศาสนาใหม่มากกว่าพันกลุ่ม เช่น กลุ่มสหศาสนา กลุ่มภารกิจแห่งสวรรค์ กลุ่มฮารีกริชนา ลูกพระกฤษณะ กลุ่มเส้นทาง และกลุ่มโซลาร์ที่บูชาพระอาทิตย์และไฟ ทุกกลุ่มมีโบสถ์และสาขาในเมืองใหญ่ๆ ทุกแห่ง

แน่นอนที่สุด หลักการคำสอนของลัทธิศาสนาใหม่เหล่านี้ไม่ใช่สิ่งแปลกใหม่เสียทั้งหมด ส่วนใหญ่แล้วมักมีการหยิบยืมความคิดความเชื่อจากอดีตมาผสมผสานเข้าด้วยกันกับแนวคิดของตนเอง เช่น บางลัทธิตัวผู้นำเองก็ยังคงมีความเชื่อเกี่ยวกับกสิยุด หรือมีคัมภีร์ที่สร้างขึ้นในภายภาคหน้าอันใกล้จึงโน้มน้ำหนักงูให้บรรดาสาวกฆ่าตัวตายเพื่อหลีกเลี่ยงจากยุคสมัยที่เลวร้ายดังกล่าวแล้วเข้าสู่การมีชีวิตนิรันดร์ร่วมกับมนุษย์ต่างดาวที่จะมารับพวกเขาพร้อมกับการปรากฏขึ้นของดาวหาง

สำหรับสังคมไทยนั้น เหตุใดจึงยังคงพบความเชื่อเกี่ยวกับยุคมิลลิวีและคารมาถึงของพระศรีอารีย์ปรากฏกระจายอยู่ทั่วไป ดังเช่น กรณีของนางคำฝู ลิ้มสวัสดิ์ ราษฎรแห่งบ้านธาตุจอมศรีผู้อ้างตัวเป็นพระศรีอารีย์ในระหว่าง พ.ศ.2515-2524 ซึ่งมีสาวกคอยรับใช้ประมาณ 50 คน หรือในกรณีสำนักหุบผาสวรรค์ของ นายสุชาติ โกศลกิตติวงศ์ ปรากฏการณ์เช่นนี้ยังเกิดขึ้นได้เสมอๆ แต่อาจผิดเพี้ยนกันไปบ้าง แม้คำพยากรณ์ก็ยังพบเห็นอยู่ในรูปของข่าวลือเรื่องความวิบัติหายนะของโลกจากปากต่อปาก กระทั่งชาวบ้านต้องแก้เคล็ดด้วยวิธีการต่างๆ กันอยู่เนืองๆ

นอกจากนั้นในเวทีนโยบายสาธารณะในบางครั้งบางคราวนั้น ก็ยังคงเป็นไปในทิศทางเดียวกันกับเวทีชาวบ้าน โดยเฉพาะในกรณีของข้อเรียกร้องที่ผลักดันให้มีการปฏิรูปการเมืองและการศึกษาซึ่งมีหมอบระเวศ วะสี เป็นหัวหอกด้วยนั้น ก็มักจะมีการอ้างถึงความจำเป็นที่จะต้องมีการปฏิรูปอย่างเร่งด่วน ด้วยเหตุผลของสภาวะมิลล์ญูญี หรือวิกฤตการณ์ต่างๆ

กระแสของวิธีคิดแบบมิลล์ญูญีดูเหมือนจะได้รับการสานต่ออย่างต่อเนื่องต่อไปจากความตื่นตระหนกของนักวิชาการไทยต่อยุคโลกาภิวัตน์ ซึ่งมีความชัดเจนมากยิ่งขึ้นในช่วงที่โลกกำลังจะก้าวสู่ศตวรรษใหม่ บรรดาข้อเขียนเหล่านี้ก็ได้แก่ วิกฤติมนุษยยุคโลกาภิวัตน์ ของธีรยุทธ บุญมี , หรือว่าจะเกิดกลียุคและการปฏิวัติมนุษยชาติ ของเทียนชัย วงศ์ชัยสุวรรณ หรือ ยุค ศรีอาริยะ , ข้อเขียนของหมอบระเวศ ต่างใจ และวิถีมังกร ของสุนัย ภรณ์วลัย

กล่าวโดยสรุปแล้ว ในขั้นนี้คงยังไม่สามารถยืนยันได้อย่างชัดเจนว่าแนวคิดเรื่องมิลล์ญูญียังคงมีอิทธิพลต่อการเมืองไทยในภาวะสมัยใหม่ ทั้งนี้ก็เพราะเขาเข้าจริงแล้วการดำรงอยู่ กับอิทธิพลของแนวคิดเรื่องมิลล์ญูญี หรือวิธีแบบมิลล์ญูญีอาจเป็นคนละเรื่องกัน ดังนั้นหน้าที่ในการค้นคว้าหาหลักฐานเพิ่มเติมเพื่อพิสูจน์ความจริงข้อนี้ คงต้องยกให้เป็นหน้าที่ของผู้ที่สนใจศึกษาค้นคว้าในประเด็นนี้ต่อไป

นอกจากประเด็นที่แล้วยังมีประเด็นที่น่าสนใจศึกษาอีก 2 ประเด็น นั่นคือ

- 1) การศึกษาแนวคิดเรื่องมิลล์ญูญี โดยพิจารณาจากปรากฏการณ์ทางสังคม-การเมืองไทยในบริบทที่มีการใช้แนวคิดเรื่องมิลล์ญูญี
- 2) การศึกษาแนวคิดเรื่องมิลล์ญูญีจากตัวบท และ/หรือคัมภีร์อื่น ๆ โดยเรียงลำดับตามช่วงเวลาของสังคมไทยให้ครบถ้วนตั้งแต่ลานนา สุโขทัย อยุธยา จนถึงรัตนโกสินทร์ ตัวบทที่มีลักษณะของการเป็นตัวแทนที่ดีของแต่ละยุคสมัยย่อมทำให้เห็นถึงความหนักแน่นของแนวคิดนี้ในสังคมไทยได้เป็นอย่างดี

การศึกษาตามแนวทางต่าง ๆ เหล่านี้น่าจะทำให้เข้าใจแนวคิดเรื่องมิลล์ญูญีชัดเจนยิ่งขึ้นทั้งในภาพย่อยและในภาพรวม